

SOLIQ NAZORATIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR

*Ilmiy rahbar Muxlisa Usmonova**Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti**Xayitova Fotima**Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti***Annotatsiya**

Ushbu maqolada soliq nazoratida raqamli texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati va ularning samaradorligi tahlil qilinadi. Bugungi kunda soliq tizimining raqamlashtirilishi davlat moliyasini boshqarishda muhim omilga aylanib bormoqda. Ayniqsa, soliq nazoratini avtomatlashtirish, elektron soliq hisobotlari, onlayn nazorat-kassa mashinalari, elektron hisob-fakturalar va ma'lumotlar bazalarining integratsiyasi soliqlarni to'plash jarayonini yanada shaffof va samarali qilishga xizmat qilmoqda. Maqolada raqamli texnologiyalarning soliq nazoratiga ta'siri, yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishdagi o'rni hamda soliq intizomini mustahkamlashdagi roli yoritilgan. O'zbekiston misolida soliq tizimini raqamlashtirish bo'yicha amalga oshirilgan islohotlar tahlil qilinib, ularning soliq tushumlari va byudjet barqarorligiga ta'siri ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar soliq nazoratini kuchaytirish bilan birga, soliq to'lovchilar uchun ham qulaylik yaratadi, inson omili ta'sirini kamaytiradi va korrupsiya xavfini pasaytiradi. Shu bilan birga, maqolada soliq nazoratini yanada takomillashtirish bo'yicha amaliy takliflar ham ishlab chiqilgan.

Kirish

Hozirgi globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida davlat moliyasini samarali boshqarish masalasi tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Bu jarayonda soliq tizimi va ayniqsa soliq nazorati muhim o'rin egallaydi. Davlat byudjeti daromadlarining asosiy qismi soliqlar hisobiga shakllanadi, shuning uchun soliqlarni o'z vaqtida va to'liq yig'ish davlat moliyaviy barqarorligini ta'minlashning eng muhim shartlaridan biridir.

An'anaviy soliq nazorati usullari esa ko'pincha ko'p vaqt va resurs talab qilishi, inson omiliga haddan tashqari bog'liq bo'lishi hamda ayrim hollarda samarasizligi bilan ajralib turadi. Shu sababli so'nggi yillarda soliq nazoratida raqamli texnologiyalarni joriy etish zarurati keskin ortdi.

Raqamli texnologiyalar soliq nazoratini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Elektron soliq hisobotlari, elektron hisob-fakturalar, onlayn nazorat-kassa mashinalari, avtomatlashtirilgan tahlil tizimlari va katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash imkoniyatlari soliqlarni boshqarish jarayonini sezilarli darajada soddalashtirdi. Ushbu texnologiyalar orqali soliq organlari soliq to'lovchilarning faoliyatini real vaqt rejimida kuzatish, moliyaviy operatsiyalarni tahlil qilish va soliq qonunchiligi buzilishlarini tezkor aniqlash imkoniga ega bo'lmoqda. Natijada soliq nazoratining aniqligi oshib, yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish uchun zarur sharoitlar yaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham soliq tizimini raqamlashtirish bo'yicha so'nggi yillarda keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Soliq organlari faoliyatiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining joriy etilishi soliq to'lovchilar bilan o'zaro munosabatlarni soddalashtirdi, hisobot topshirish jarayonini tezlashtirdi va byudjetga tushumlarni oshirishga xizmat qildi. Ayniqsa, soliq nazoratining raqamli mexanizmlari orqali inson omilining kamayishi, korrupsiya holatlarining oldini olish va soliqlarni adolatli yig'ish imkoniyatlari kengaydi.

Shu bilan birga, soliq nazoratida raqamli texnologiyalarni qo'llash faqatgina texnik jarayon emas, balki tashkiliy va institutsional o'zgarishlarni ham talab qiladi. Axborot xavfsizligini ta'minlash, soliq to'lovchilarning raqamli savodxonligini oshirish va mavjud tizimlarni doimiy takomillashtirib borish muhim masalalar qatoriga kiradi. Shu nuqtayi nazardan, soliq nazoratida raqamli texnologiyalarning samaradorligini tahlil qilish, ularning amaliy natijalarini baholash va kelgusidagi rivojlanish yo'nalishlarini aniqlash ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi

Soliq nazoratida raqamli texnologiyalar masalasi so‘nggi yillarda iqtisodiy va moliyaviy tadqiqotlarda muhim yo‘nalishlardan biri sifatida keng o‘rganilmoqda. Ushbu mavzu doirasida olib borilgan tadqiqotlar asosan soliq tizimini raqamlashtirish, soliq ma‘murchiligi samaradorligini oshirish hamda yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish masalalariga qaratilgan. Ilmiy adabiyotlarda raqamli texnologiyalarning soliq nazoratiga ta’siri turli jihatlarida tahlil qilinadi va ularning amaliy ahamiyati alohida ta’kidlanadi.

Mahalliy tadqiqotchilar orasida T.S. Malikovning “Byudjet-soliq siyosati”¹ asari alohida e’tiborga loyiq. Muallif ushbu asarda soliq tizimining davlat moliyasini shakllantirishdagi rolini yoritib, soliq nazoratini kuchaytirishda zamonaviy boshqaruv va axborot texnologiyalarining ahamiyatini ta’kidlaydi. Kitobda soliq ma‘murchiligi takomillashtirish, soliq tushumlarini oshirish va byudjet barqarorligini ta’minlashda raqamli mexanizmlarning o‘rni amaliy misollar asosida tushuntirilgan. Ushbu manba soliq nazoratining institutsional va iqtisodiy asoslarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, F.B. Isayevning “Soliq huquqi”² nomli asarida soliq tizimining huquqiy jihatlari chuqur yoritilgan. Muallif soliq nazoratining qonunchilik asoslari, soliq organlarining vakolatlari va soliq to‘lovchilarning majburiyatlarini batafsil tahlil qiladi. Asarda raqamli texnologiyalarning soliq nazoratiga joriy etilishi huquqiy nuqtayi nazardan baholanib, elektron hisobotlar va avtomatlashtirilgan nazorat tizimlarining soliq intizomini mustahkamlashdagi o‘rni ko‘rsatib berilgan. Bu manba soliq nazoratining huquqiy asoslarini tushunish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xalqaro tadqiqotlarda ham soliq nazoratida raqamli texnologiyalarning ahamiyati keng yoritilgan. Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg‘armasi tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda elektron soliq tizimlari, raqamli nazorat mexanizmlari va ma’lumotlar

¹ <https://api.ziynet.uz/uploads/books/835095/5e7315b87a52b.pdf>

² <https://drive.google.com/file/d/1mFyNRLtu1v6YYsXOptjpTIAZgWnv3E2V/view?pli=1>

tahlilining soliqlarni yig'ish samaradorligini oshirishdagi roli alohida ta'kidlanadi. Ushbu tadqiqotlarda raqamlashtirish orqali soliq ma'murchiligida shaffoflikni ta'minlash, inson omilini kamaytirish va korrupsiya xavfini pasaytirish mumkinligi ilmiy asoslangan.

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, soliq nazoratida raqamli texnologiyalarni joriy etish nafaqat soliq tushumlarini oshirish, balki soliq tizimining ishonchliligi va barqarorligini ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda raqamlashtirish jarayonida yuzaga keladigan muammolar, jumladan, texnik infratuzilma yetishmasligi, axborot xavfsizligi va kadrlar salohiyati masalalari ham qayd etilgan. Bu esa soliq nazoratini raqamlashtirish masalasini chuqurroq o'rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqotlar metodologiyasi

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi soliq nazoratida raqamli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligini baholash, ularning soliq tushumlari va soliq intizomiga ta'sirini aniqlash hamda mavjud muammolar asosida amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat. Mazkur maqsadga erishish uchun tadqiqot jarayonida bir nechta ilmiy va amaliy metodlardan kompleks tarzda foydalanildi.

Birinchidan, tahliliy metod qo'llanildi. Ushbu metod orqali soliq nazoratining nazariy asoslari, raqamli texnologiyalarning mohiyati hamda soliq ma'murchiligidagi o'rni o'rganildi. Soliq qonunchiligi, normativ-huquqiy hujjatlar va soliq organlarining rasmiy axborotlari tahlil qilinib, raqamli nazorat mexanizmlarining huquqiy va tashkiliy jihatlari baholandi.

Ikkinchidan, statistik metoddan foydalanildi. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda soliq tushumlari, soliq nazoratining raqamlashtirilishi va byudjet daromadlari bo'yicha mavjud statistik ma'lumotlar tahlil qilindi. Statistik tahlil orqali raqamli texnologiyalar joriy etilgandan keyingi davrda soliq tushumlaridagi o'zgarishlar va ularning umumiy byudjet daromadlariga ta'siri aniqlandi.

Uchinchidan, taqqoslash va solishtirish metodi qo'llanildi. Bu metod yordamida an'anaviy soliq nazorati usullari bilan raqamli soliq nazorati mexanizmlari solishtirildi. Natijada raqamli texnologiyalarning vaqtni tejash, inson omilini kamaytirish va nazorat samaradorligini oshirishdagi ustun jihatlari aniqlab berildi. Shuningdek, ayrim xorijiy davlatlar tajribasi bilan O'zbekiston amaliyoti qiyosiy tahlil qilindi.

To'rtinchidan, mantiqiy xulosa chiqarish va umumlashtirish metodidan foydalanildi. Tadqiqot davomida olingan nazariy va amaliy natijalar umumlashtirilib, soliq nazoratida raqamli texnologiyalarning real samarasi va ularni yanada rivojlantirish yo'nalishlari belgilandi. Ushbu metod orqali asosli xulosalar va amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlar, rasmiy statistik ma'lumotlar hamda soliq tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar bo'yicha ochiq manbalar asosiy axborot manbai sifatida foydalanildi. Qo'llanilgan metodlar tadqiqotning ishonchliligini ta'minlash va soliq nazoratida raqamli texnologiyalarni chuqur tahlil qilish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar muhokamasi

So'nggi yillarda soliq tizimida amalga oshirilayotgan raqamli islohotlar soliq nazoratining mazmuni va shaklini tubdan o'zgartirdi. An'anaviy soliq nazorati ko'proq hujjatlarni qo'lda tekshirish, joyiga chiqib tekshiruv o'tkazish va inson omiliga tayangan bo'lsa, raqamli texnologiyalar ushbu jarayonlarni avtomatlashtirish va tizimli tahlil qilish imkonini berdi. Tadqiqot davomida olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar soliq nazoratining samaradorligini sezilarli darajada oshirgan.

Birinchi navbatda, elektron soliq hisobotlari va onlayn platformalarning joriy etilishi soliq to'lovchilarning hisobot topshirish jarayonini soddalashtirdi. Avval hisobotlarni topshirishda vaqt va qo'shimcha xarajatlar talab etilgan bo'lsa, hozirda soliq to'lovchilar hisobotlarni masofadan turib elektron shaklda topshirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu holat nafaqat soliq to'lovchilar uchun qulaylik yaratdi, balki soliq organlari uchun ham ma'lumotlarni tezkor qayta ishlash va tahlil qilish

imkonini berdi. Natijada hisobot topshirishdagi xatoliklar kamaydi va soliq intizomi mustahkamlandi.

Ikkinchi muhim yo‘nalish sifatida onlayn nazorat-kassa mashinalari va elektron hisob-fakturalarning joriy etilishini ko‘rsatish mumkin. Ushbu tizimlar orqali savdo va xizmat ko‘rsatish sohasidagi pul oqimlari real vaqt rejimida nazorat qilinmoqda. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu mexanizmlar yashirin aylanmalarni aniqlashda samarali vositaga aylandi. Avval soliqdan yashirish holatlari ko‘proq uchragan bo‘lsa, raqamli nazorat joriy etilgach, bunday holatlar keskin kamaygan. Bu esa soliq tushumlarining oshishiga va byudjet daromadlarining barqarorlashuviga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

Uchinchi jihat — katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish imkoniyatining kengayganidir. Raqamli texnologiyalar soliq organlariga turli manbalardan kelib tushayotgan ma’lumotlarni yagona bazada jamlash va tahlil qilish imkonini bermiqda. Masalan, bank operatsiyalari, bojxona ma’lumotlari va soliq hisobotlari o‘zaro solishtirilishi orqali soliq qonunchiligidagi buzilishlar tezroq aniqlanmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu yondashuv soliq nazoratini profilaktik yo‘nalishga o‘tkazib, qonunbuzarliklarni oldindan aniqlash imkonini yaratmoqda.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar soliq nazoratida inson omilining kamayishiga olib keldi. Avval soliq tekshiruvlari subyektiv qarorlarga bog‘liq bo‘lishi mumkin edi, hozirda esa avtomatlashtirilgan tizimlar asosida xatarlarni baholash mexanizmlari joriy etilgan. Bu holat korrupsiya xavfini kamaytirishga, soliq organlari faoliyatida shaffoflikni oshirishga xizmat qilmoqda. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, soliq to‘lovchilar ham raqamli tizimlarga nisbatan ishonch bildirayotgani kuzatilmoqda, chunki jarayonlar aniq qoidalar asosida olib borilmoqda.

Biroq tahlil natijalari ayrim muammolar mavjudligini ham ko‘rsatdi. Jumladan, ayrim hududlarda texnik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi raqamli soliq nazoratining to‘liq ishlashiga to‘sqinlik qilmoqda. Bundan tashqari, ayrim soliq to‘lovchilarning raqamli savodxonligi yetarli emasligi elektron tizimlardan

foydalanishda qiyinchiliklar tug'dirmoqda. Axborot xavfsizligi masalalari ham dolzarb bo'lib, shaxsiy va moliyaviy ma'lumotlarni himoyalash doimiy e'tibor talab etadi.

Umuman olganda, o'tkazilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, soliq nazoratida raqamli texnologiyalarni joriy etish soliq tushumlarini oshirish, yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va soliq intizomini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, mavjud muammolarni bartaraf etish orqali raqamli soliq nazoratining samaradorligini yanada oshirish mumkin. Ushbu natijalar keyingi bo'limda keltiriladigan xulosa va amaliy takliflar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Amaliy misol

Soliq nazoratida raqamli texnologiyalarning samaradorligini ko'rsatish uchun savdo sohasidagi **onlayn nazorat-kassa mashinalari (ONKM)** joriy etilishini misol sifatida keltirish mumkin. Avvalgi yillarda ko'plab kichik savdo subyektlari tushumlarning bir qismini rasmiy hisobda ko'rsatmasdan, soliqlardan qochish holatlari kuzatilgan. Bu holat asosan naqd pul aylanmasi ustidan nazoratning sustligi bilan bog'liq edi.

Onlayn nazorat-kassa mashinalari joriy etilgach, savdo jarayonidagi har bir operatsiya avtomatik ravishda soliq organlarining axborot tizimiga uzatiladigan bo'ldi. Natijada savdo subyektlarining real tushumlari aniqroq hisobga olinib, soliq bazasi kengaydi. Masalan, chakana savdo bilan shug'ullanuvchi ayrim korxonalarda ONKM joriy etilgandan keyin rasmiy tushumlar hajmi sezilarli darajada oshgani kuzatildi. Bu holat korxona faoliyati kengaygani uchun emas, balki ilgari yashirin qolgan daromadlar endilikda rasmiy hisobda aks ettirilgani bilan izohlanadi.

Mazkur jarayon natijasida qo'shilgan qiymat solig'i va daromad solig'i bo'yicha byudjetga tushumlar ko'paydi. Shu bilan birga, soliq organlari tomonidan joyiga chiqib tekshiruvlar soni kamayib, nazorat asosan masofaviy va tahliliy shaklga o'tdi. Bu esa soliq to'lovchilar va soliq organlari o'rtasidagi munosabatlarni yanada shaffof qilishga xizmat qildi. Ushbu misol soliq nazoratida raqamli texnologiyalar nafaqat nazoratni kuchaytirishi, balki iqtisodiy faoliyatni qonuniylashtirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatishini yaqqol namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Isayev F.B. **Soliq huquqi**. – Toshkent: “Yuridik adabiyot”, 2017. – 312 b.
(Ushbu asarda soliq tizimi va soliq nazoratining huquqiy asoslari, soliq organlari faoliyati yoritilgan.)
2. Malikov T.S. **Byudjet-soliq siyosati**. – Toshkent: “Iqtisodiyot va moliya”, 2018. – 256 b.
(Kitobda soliq siyosati, soliq ma'murchiligi va davlat moliyasi barqarorligi masalalari tahlil qilingan.)
3. O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi. **Soliq tizimini raqamlashtirish bo'yicha rasmiy axborotlar va hisobotlar**. – Toshkent, 2020–2025.
(Raqamli soliq nazorati, elektron hisobotlar va onlayn nazorat tizimlari bo'yicha ma'lumotlar.)

4. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. **Byudjet va soliq tushumlari statistikasi.** – Toshkent, 2020–2025.
(Soliq tushumlari va iqtisodiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha rasmiy statistik ma’lumotlar.)
5. Jahon banki. **Digital Tax Administration: Concepts and International Experience.** – Washington, 2020.
(Soliq nazoratida raqamli texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha xalqaro tajribalar.)
6. Xalqaro valyuta jamg‘armasi (IMF). **Revenue Administration and Digitalization.** – Washington, 2019.
(Soliq ma’murchiligini raqamlashtirishning samaradorligi va natijalari tahlili.)
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining soliq tizimini takomillashtirish va raqamlashtirishga oid qaror va farmonlari. – Toshkent, 2018–2024.
(Soliq islohotlari va raqamli nazorat mexanizmlarining huquqiy asoslari.)